

NIKU Oppdragsrapport 256/2011

Kvernes stavkirke. Undersøkelse og behandling av interiør og inventar i kirkerommet

Tone M. Olstad, Hanne Moltubakk Kempton,
Susanne Kaun, Anne Apalnes Ørnhøi

Detalj fra altertavlen

Bygning:	Kvernes stavkirke
Topografisk nr.:	15620394
Oppdragsgiver:	Riksantikvaren
NIKUs prosjekt nr.:	15620394
Feltarbeidsperiode:	Juni 2011
Prosjektleder:	Malerikonservator/forsker Tone Marie Olstad, NIKU
Prosjektdeltakere:	Konservatorene Anne Apalnes Ørnhøi, Susanne Kaun, Hanne Moltubakk Kempton, NIKU
Rapport:	Tone Marie Olstad
Kvalitetssikring av rapport:	Merete Winness
Rapportperiode	Juni - desember 2011

Kvernes stavkirke ligger i Averøy kommune i Møre og Romsdal, er antatt bygget på siste halvdel av 1300-tallet, og er av den såkalte møretypen. Den er 16 m lang, 7,5 m bred og har plass til ca. 200 personer. Da kirken ble ombygd i 1633, ble inngangen flyttet fra skipets vestsida til sørsida. I 1725 solgte kongen kirken, og den var i privat eie frem til 1872, da sognet kjøpte den. I 1776 ble den igjen ombygd, og enda en gang i 1810 med et tårn som blir båret av takkonstruksjonen. I 1894 ble kirken solgt og kjøpt av en gruppe mennesker som senere donerte hele kirken til Fortidsminneforeningen.¹

¹ http://no.wikipedia.org/wiki/Kvernes_stavkirke

Innholdsfortegnelse

1 Introduksjon	5
1.1. Bakgrunn for prosjektet	5
1.2 Rapporten	5
1.3 Dokumentasjon	5
2 Altertavlen. Beskrivelse og påbegynt behandling	6
2. 1 Beskrivelse	6
2. 2 Tilstand	6
2. 3 Tidligere behandling	7
2. 4 Altertavlens 1600-tallsomramming	7
2.4.1 1600-tallsomramming. Treskjæring, maleteknikk og fargebruk	7
2.4.2 Tilstand 1600-tallsomrammingen	10
2.4.3 Tiltak	11
2. 5 Altertavlens senmiddelalderkorpus	13
2.5.1 Korpus. Treskjæring, maleteknikk og fargebruk	14
2.5.2 Tilstand middelalderkorpus	18
2.5.3 Tiltak	19
2.5.4 Videre tiltak	20
3 Kongemonogram på korskillet. Beskrivelse og behandling	21
3. 1 Beskrivelse	21
3. 2 Tidligere behandling	22
3. 3 Tilstand	22
3. 4 Tiltak	22
3.4.1 Forslag til eventuelt videre tiltak	22
4 Fire drueklaser i skipet. Behandlingstest	24
4.1 Beskrivelse	24
4.2 Tidligere behandling	24
4.3 Tilstand	24
4.4 Tiltak. Utprøving av konsolideringsmetode og middel	24
4.4.1 Videre tiltak	24
5 Limfargedekor i kor. Vegger. Undersøkelse	25
5.1 Beskrivelse	25
5.2 Tidligere behandling	26
5.3 Tilstand	30
5.4 Tiltak	30
5.4.1 Forslag til tilleggsbehandling:	30
6 Limfargedekor i kor. Dør i sydvegg og vegg bak trappeløp. Beskrivelse og behandling	31
6.1 Beskrivelse	31
6.2 Tidligere behandling	31
6.3 Tilstand	31
6.4 Tiltak	31
6.4.4 Forslag til videre tiltak	32
7 Limfargedekor i kor. Himling. Beskrivelse og forslag til behandling	33
7. 1 Beskrivelse	33
7. 2 Tidligere behandling	33
7. 3 Tilstand	33
7. 4 Forslag til tiltak	34
8 Gjenstander som ble tatt ned og pakket for transport	35
8.1 Epitafiet i koret	35
8.2 To våpenskjold på korskillet	35
8.3 Våpenskjold ved prekestol	36

8.4 Lysestake i tre.....	36
9 Oversikt over utført arbeid i Kvernes stavkirke i 2011	37
10 Oppgaver som bør utføres i kommende prosjekter knyttet til Kvernes stavkirke	38
Vedlegg 1 Materialer.....	39
Vedlegg 2 Per Gotaas: Restaureringsrapport	41
Vedlegg 3 Mål på gjenstander omtalt i rapporten	47
Vedlegg 4 Kvernes klima 2011	48

Ansikt fra takdekoren i koret

1 Introduksjon

1.1. Bakgrunn for prosjektet

Prosjektet er basert på tilstandsvurdering av gjenstander og inventar i Kvernes kirke, samt et forprosjekt som omfatter deler av kirkens inventar og interiør. Tilstandsvurdering og forprosjekt ble utført av Norsk Institutt for Kulturminneforskning (NIKU) i mars 2011 på oppdrag fra Riksantikvaren. Se NIKU oppdragsrapporter 76/2011 og 79/2011.

1.2 Rapporten

Rapporten presenterer den enkelte behandlede eller undersøkte gjenstand/dekor med en kort beskrivelse, og hvilke tiltak om er gjennomført eller foreslås gjennomført.

1.3 Dokumentasjon

Konservatorene har tatt detaljbilder før og under prosessen. Et representativt utvalg av bildene overføres til Riksantikvarens arkiv.

Fotografier i rapporten er tatt av NIKU om ikke annet er nevnt.

2 Altertavlen. Beskrivelse og påbegynt behandling

Altartavlen på alteret i kirken før behandling

”Alterskapets barokindfatning skyldes Lucas Melsen(?) Gram en Trondhjems billedhugger som 1690 forlot byen der og slog sig ned paa Møre, hvor han bodde på Tingvold. Stafferingen henfører jeg som en mulighet til Peder Andersen Lilje herfra byen.”²

2. 1 Beskrivelse

Altartavlen er datert til 1695. Inskripsjonen i det nedre tekstfeltet er:

”Til at pryde Herrens huus er denne Tafles træværk og Staffering bekostet av Hr. Hans Hagerup og hans Kiere hustrue Boel Niels datter Icke os herre , Icke os, Men gif dit Nafn ære for din Miskunhed og Sandhed. Ps. 114,v. 1”.

Sentralfeltet i tavlen er korpus i et senmiddelalder alterskap. Dørene er tapt. Forskjellige kilder gir alterskapet noe forskjellig datering, fra slutten av 1400 til 1510. Skapet kan være et Lübeckerarbeid (Engelstad 1936:254). Skapets skjæring, dekor og overflater er av høy kvalitet. Det er blant annet brukt pressbrokade på draktene. Altartavlen, både den sentrale middelalderdelen og 1600-tallsomrammingen, ble behandlet av konservator Per Gotaas³ i perioden 1967-1973.

2. 2 Tilstand

Generelt

Gjenstanden er støvete, særlig på de øvre, horisontale deler av tavlen. Det er likevel mindre støv enn forventet på en gjenstand som ikke har vært behandlet siden 1960-årene. Det er en del fugleskitt og noen få områder med løs maling på arkitekturelementene. Malingoverflater, farger og metaller er endret både for middelalderdelen og for 1600-tallsdelen. Totalinntrykket av altartavlen er svært annerledes enn da tavlen stod ferdig montert i 1695.

² Informasjonen i kursiv er hentet fra Riksantikvarens arkiv og er høyst sannsynlig informasjon fra Johan Ernst Brodahl (Johan Ernst Olaus Brodahl, født 1871, død 1948, født på Rennesøy, norsk kunsthistoriker (http://www.snl.no/Johan_Ernst_Brodahl)) som etterskrift til avskrift av regnskaper i Riksarkivet.

³ Konservator ved Vitenskapsmuseet, NTNU, Trondheim

2. 3 Tidligere behandling

Korpus og alteromrammingen ble demontert og fraktet til Vitenskapsmuseet i Trondheim i 1967. Det ble returnert til kirken etter behandling av Per Gotaas i 1974. Gotaas sin restaureringsrapport med fotodokumentasjon finnes i Riksantikvarens arkiv og er vedlagt denne rapporten. Alterskapet ble remontert i kirken i 1974 ifølge informasjonen NIKU har klart å finne i Riksantikvarens arkiv.⁴

2. 4 Altertavlens 1600-tallsomramming

2.4.1 1600-tallsomramming. Treskjæring, maleteknikk og fargebruk

Omrammingen ser ut til å være skåret i furu.⁵ Emnene har ikke vært større enn strengt nødvendig og relieffet i vingene og skulpturene er forholdsvis lavt. Treskjærereren har vært en dreven person og arbeidet er effektivt utført av en stødig og erfaren hånd. Det er stor kvalitetsforskjell mellom skulpturer og ornamentikk. Tavlen har vært demontert i forbindelse med Gotaas sin behandling av den i 1960-årene. Deler av elementene er nå montert med forholdsvis grove, galvaniserte (?) spikre, som til dels er synlige. Denne monteringen er høyst sannsynlig da alterskapet ble returnert til kirken etter Gotaas sin behandling av skapet. Opprinnelig har tavlen vært tappet og spikret sammen.

	
Tappen som fester en av de øvre skulpturene til underlaget sees sentralt i bildet.	Opprinnelig spiker er fjernet og erstattet med galvanisert spiker under behandlingen i 1960-årene.
	
Enkelte elementer ble festet med skruer etter oppsetting i 1974 etter behandlingen i 1960-årene.	Opprinnelig malt treplugg i den venstre skulpturen nede på omrammingen (Moses)

Malingens struktur og oppbygning

Innenfor rammen av prosjektet var det ikke satt av tid til en fullstendig beskrivelse av malingstrukturen og fargebruken. Det nedenforstående er observasjoner gjort i løpet av rense- og konsolideringsprosessen.

1600-talls-omrammingen er raffinert malt av en erfaren maler som kjente sine virkemidler. Høylys er markert med lyse farger eller biter av metall og det er brukt mange farger. Det er ikke lagt på et

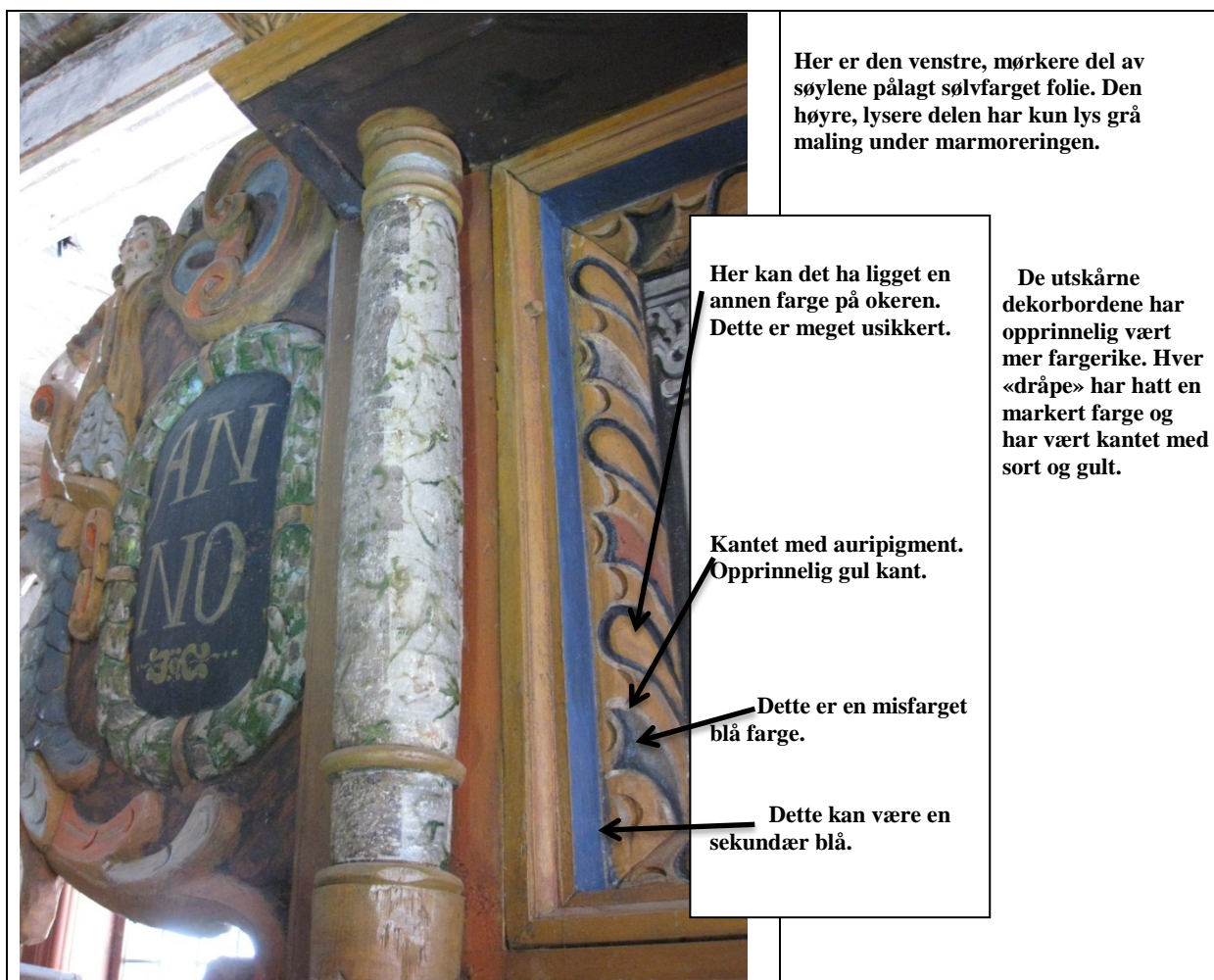
⁴ På baksiden av Mariaskulpturen er det risset følgende inn i voksen: Remontert 3.5.75. Kristin, Eivind, Crist og Jon. Dette er Kristin Solberg, Eivind Bratlie og Jon Brønne er malerikonservatorer som var ansatt ved Riksantikvaren. Christ Allan Sylte er fra Fylkeskommunen(?).

⁵ Konservator Gotaas har også vurdert materialet i 1600-tallsomrammingen til å være furu.

penselstrøk mer enn nødvendig for å oppnå ønsket effekt. Omrammingens polykromi gir et helt annet inntrykk i dag enn det fargebruken opprinnelig må ha gjort. Metallene er oksydert; de sølvfargede metallområdene er blitt mørke eller sorte, og de gullfargede slagmetallområdene har endret farge og glans. Det betyr at mye av høylyseffekten som var skapt gjennom bruk av metallfolier er borte. Store deler av fargerikdommen er også tapt fordi farger er bleket eller omdannet.

Alle elementer er først malt med en oker, til dels matt maling. Denne okergule undermalingen står synlig på en del elementer. Malinglaget varierer i tykkelse, men er generelt et tynt lag. På billedfelt og felt med skrift ligger det en hvit grundering. Det er usikkert om det okergule laget ligger under denne hvite grunderingen. Det er ikke gjort bindemiddelanalyser, men bindemiddelet er vurdert til å være olje.

På de blå vertikale feltene nedenfor gesimsene ligger det en lys blå maling under den nåværende blå. Dette kan være en opprinnelig struktur. Konservator Gotaas skriver i sin rapport at disse områdene hadde mest skader. Hans retusjer i disse områdene er nærmest som partielle overmalinger. Søyleskaftene er malt lys grå. Deretter er halve skaftet (delt vertikalt) dekket med en sølvfarget folie før hele skaftet er marmorert. Før folien oksiderte og ble mørk, har dette sikkert gitt en flott høylyseffekt. Marmoreringen har hatt flere farger, ettersom det er rester etter andre farger enn den markerte grønne. Alle metallfolier er lagt opp i oljebasert gullgrunn/anleggingsolje.

	<p>Søylen er sekundært festet med to spiker. Disse er synlige mellom skaftet og bakveggen.</p>	<p>Bokstavene i ANNO er malt opp med guloker. Deretter er det lagt slagmetall.</p> <p>A-en i ANNO er endret. Dette er sannsynligvis er opprinnelig endring.</p>
<p>Metallet som er markert med sort sirkel er slagmetall som er en gullimitasjon.</p> <p>Metallet i laurbærkransen, markert med rød sirkel, er sølvfarget. Den grønne laserende fargen er malt på metallet.</p> <p>Profilen har vært orangerød. Det er nå en misfarget rød farge med synlige partikler av auripigment.</p> <p>Bleket, lys grå farge?</p> <p>Toppen på formene er markert med gult; auripigment.</p>		

<p>Sølvfarget metall er brukt for å markere høylys på «perleradene» (rød pil) Metallfolie er brukt for å markere høylys på klær (grønn pil)</p>		<p>Auripigment er brukt til høylysmarkering. Se blå pil.</p> <p>Disse skjellformede elementene er tofarget. Dvs. det som ser ut som én lys farge inni «skjellet» har opprinnelig vært malt i to farger.</p>
<p>Øvre del av venstre vinge før behandling</p>		

2.4.2 Tilstand 1600-tallsomrammingen

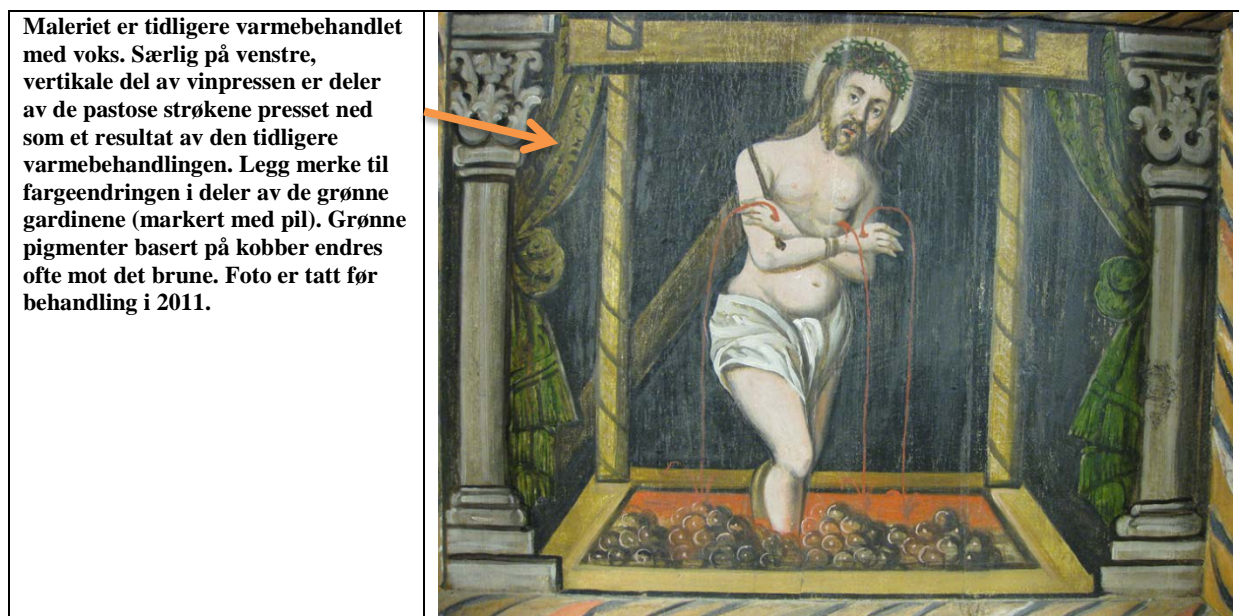
Beskrivelsen av tilstanden er også en vurdering av tilstanden som skyldes tidligere behandling.

Arkitektur og skulpturer har spor etter tidligere konsolidering med lim, mens maleriet, de blå feltene på gesimsene og søylene er behandlet med voks. Dette samsvarer med konservator Gotaas sin beskrivelse av arbeidet han utførte 1967-1973. Det er generelt lite løs maling på arkitekturen, men det er rester av lim på flere områder av arkitekturen. Særlig i områdene med malt skilpaddemitasjon fører det påførte limet til opptrekk av, og skader i malingen.

På søylene er det mer løs maling enn på arkitekturen for øvrig. Store deler av malinglaget, særlig på de store, nedre søylene er uten feste til underlaget. Søylene har tidligere vært behandlet med voks som er påført og smeltet inn i malinglaget.

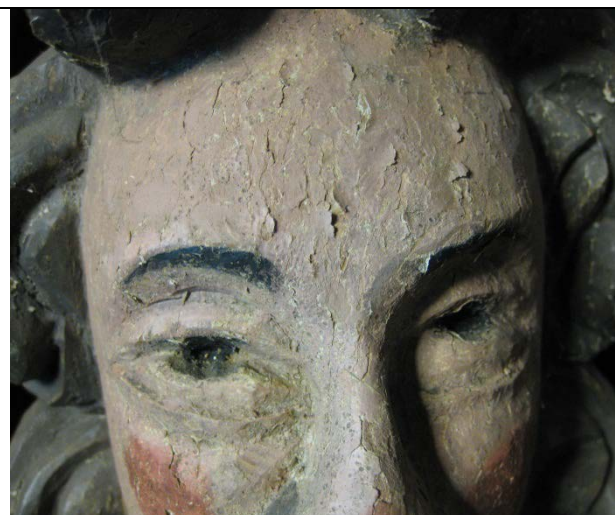
Maleriet i øvre del av tavlen er tidligere behandlet med voks på samme måte som søylene. Det er varmeskader på hele overflaten som er vurdert til å skyldes voksbehandlingen. På maleriet, på samme måte som på søylene, er det små vertikale rygger i malingoverflaten som trolig skyldes klimabelastning etter at maleriet ble behandlet.

Detaljen til venstre for Jesus sitt hode viser ryggene i malingen som er oppstått etter forrige behandling og som trolig i hovedsak skyldes varierende klima i kirken.

På skulpturene er det mer løs maling enn på arkitekturen. På skulpturen nede til venstre, Moses, var cirka 90 % av hår og skjegg løst, mens på karnasjonen var cirka. 50 % løst. Tilstanden til Johannes Døperen på høyre side (mot sør) var mye bedre, med hovedsakelig løs maling på karnasjon, cirka 30 %. Det var en del løs maling på skulpturens høyre legg, som tidligere har vært behandlet for en brannskade.

Detalj fra Moseskulpturen før behandling i 2011

Detalj som viser typiske skader på de nedre søylene

Det er en del retusjer eller partielle oppmalinger på 1600-tallsomrammingen. Retusjene er generelt vurdert til å være oljebasert. Mengden retusjer varierer fra element til element. Karnasjonene på hodene under gesimsene og på skulpturene er generelt så mye retusjert at de nærmest er malt opp. På søylene er det mange og dårlige tilpassede retusjer, både fargemessig og med hensyn til hvorledes de er tilpasset skadeområdene. Skriftefeltene er til dels overmalt. På de øvrige delene av 1600-tallsomrammingen er det få og små retusjer.

2.4.3 Tiltak

Behandlingen av 1600-talls-omrammingen skulle være begrenset til det mest nødvendige. Målet for behandlingen var å fjerne støv, skitt og fuglelekkremitter, samt feste løs maling.

Se vedlegg 1 Materialer

Rens

Støv ble fjernet med myk pensel og med støvsuger til å ta opp støvet som ble børstet av med penselen. Alttertavlen ble deretter generelt tørr-rensset ved bruk av polyuretansvamp. Enkelte områder

ble rensset med saliva eller med 1 % Triammoniumcitrat i vann. Fugleskitt ble fjernet med vann og saliva. Voks på overflatene ble ikke fjernet, heller ikke limrester fra tidligere behandling.⁶

Konsolidering

Konsolidering ble utført med metoder som varierte noe i forhold til området som skulle behandles. Bortsett fra hele den høyre, nedre søylen ble all konsolidering gjort som punktkonsolidering. På søylene ble malingen lagt ned ved punktvis oppvarming av den tidligere påførte voksen⁷.

Oppvarmingen ble gjort med varmeskje. Der dette ikke var mulig ble cirka 10x10cm store områder flatekonsolidert med 2,5 % størlim påført gjennom japanpapir.

Punktkonsolidering på skulpturene og arkitekturen ble gjort med Lascaux Medium for Consolidation, LMC, og ved bruk av varmeskje der dette var nødvendig.

⁶ Ideelt sett burde dette påførte limet vært fjernet. NIKU gjorde en test på stedet, men vurderte at om limet skulle kunne fjernes med minst mulig risiko for den underliggende malingen måtte behandlingen av disse elementene utføres NIKUs konserveringsatelier i Oslo for å kunne ha full kontroll over prosessen.

⁷ Påført av Gotaas 1967-73

2. 5 Altertavlens senmiddelalderkorpus

Korpus i altertavlen. Foto mars 2011.

Korpus uten skulpturene. Omrisset av skulpturene er markert med rød maling. Gull er kun lagt der det vil være synlig når skulpturene står på plass.

Det å utarbeide en fullstendig beskrivelse av korpus med hensyn til materialbruk, sammensetning, maleteknikk og sekundære endringer er ikke en definert del av dette prosjektet. Det følgende er i hovedsak basert på observasjoner gjort under forprosjektet i kirken i mars 2011 og under konserveringsarbeidet i juni 2011.

Vurderingen og behandlingen er ikke avsluttet.

Bakside korpus. Detalj som viser sinkingen som fører sammen side og bunn. Innfelling etter hengsel til tidligere dør er markert med pil.

Bakside korpus. Hele baksiden av korpus er dekket med voks. I øvre del har varmen fra sola fått voksen til å koke. Dette er et godt bilde på den klimabelastningen alterskapet utsettes for. Også baksiden av skulpturene er dekket av et tykt lag voks. Voksen er påført av konservator Gotaas.

2.5.1 Korpus. Treskjæring, maleteknikk og fargebruk

Alle elementer i korpus er laget i eik.⁸ Korpus består av et dypt skap.⁹ Tre søyler er plassert i front av skapet: En på hver side av åpningen og en midt i slik at korpus deles vertikalt i to like store deler. Det er ingen skillevegg bak den midtre søylen. Søylene bærer en gjennombrutt arkade. Under hver bue i arkaden og festet til bakveggen står, fra venstre, Maria med barnet og Anna selvtredje. Under korpusåpningen er det et skriffelt med rester av tekst.

Skulpturene har vært tatt ut i forbindelse med Gotaas sin behandling av altertavlen 1967-1973. De er sekundært festet med messingskruer; to skruer i hver skulptur. Det ser ikke ut til at andre elementer i skapet har vært demontert. Skulpturene ble også tatt ut av skapet under konserveringsbehandlingen i juni 2011.

Malingens struktur og oppbygning

Nesten alle flater i skapet er forgyllt. I bakveggen er det laget brokademønster og dekor i gloriene i grunderingen før gullet er påført. Gullet er lagt på en rød bolus og er polert. På sideveggene som ikke har brokademønster er størrelsen på gullfoliene tydelige. På arkitekturen er det i tillegg til gullet brukt blått og rødt. Det røde finnes på kantene av og muligens til dels på baksiden av den gjennombrutte arkadedekoren. Det blå sees på profilene. Både blått og rødt er brukt på frynsene nede i skapet, sammen med sort og en farge som nå ser nærmest hvit ut. **Se vedlegg 2 Per Gotaas:**

Restaureringsrapport, for Gotaas sin beskrivelse av fargene på arkitekturen.

På skulpturene er det enten brukt to forskjellige gull-legeringer, eller det er lagt sekundært gull. Basert på de observasjoner som hittil er gjort, tror vi det opprinnelig er brukt metallfolie med to forskjellige legeringer. Store deler av klesdraktene er dekorativt malt og det er brukt pressbrokade¹⁰ på noen deler.

Det ser ut til at størstedelen av overflaten, både på arkitekturen og på skulpturene, har opprinnelig forgylling og malt dekor. Men NIKUs undersøkelser i 2011 tyder på at karnasjonen er sekundær. Nærmere undersøkelser må til for å avgjøre om karnasjonen er oppmalt med middelalder-karnasjonen som mønster, eller om dette er den opprinnelige karnasjonen.

⁸ Eik ble ofte importert fra Baltikum i perioden, men det er ikke funnet noen form for merker som kan identifisere dette som eik fra Baltikum. En dendrokronologisk undersøkelse ville både kunne datere og gi treverket en proveniens.

⁹ Dybden er ikke målt.

¹⁰ Schricker, Christiane. München, 2002. Die plastische Imitation von Brokatstoffen in der Fassmalerei. <http://www.moebel-holzobjekte.de/documents/brokat.pdf?KID=2> „Einen Pressbrokat kann man zeitlich zwischen 1440 und 1530 eingrenzen. Im Verlauf des 15. Jahrhunderts werden die zu dieser Zeit immer kostbarer werdenden Brokate an Tafelbildern oder Skulpturen in ihrer Erscheinung imitiert. Die Technik der Pressbrokate entwickelte sich möglicherweise in Flandern und verbreitete sich von dort den Rhein aufwärts, besonders nach Süddeutschland. Auch in Spanien ist sie zu finden, was sich aus der Verbindung Flanderns mit Spanien zu jener Zeit erklären lässt und ebenso findet sich diese Technik vereinzelt in Oberitalien. Das Herstellungsprinzip eines Pressbrokates besteht darin, dass man eine thermoplastische Masse in einem Model zu dünnen Blättern ausprägt. Dieser wird dann vergoldet, gelüstert und appliziert. Die Technik wurde hauptsächlich zur Herstellung aneinandergereihter, flächiger Brokatmuster verwendet, es sind aber auch Einzelmotive in ihr ausgeführt.“

Anna selv tredje-skulpturen

Detalj som viser dekorrikdommen på Anna selv tredje-skulpturen. Dekoren på hodelinet har opprinnelig vært rød.

Maria-skulpturen

Detalj som viser brystpartiet på Maria-skulpturen. Legg merke til at to fingre mangler og at dekorlaget på kjolen er delvis falt av; de røde områdene er en undermaling som ikke var ment å stå synlig.

I korpus er enkelte små elementer tapt. I arkadeområdet har søylene hatt dekor som er borte og mindre elementer på skulpturene er brukket av.

Foto over: Bakveggen som imiterer forgylt brokade avsluttes mot gulvet i frynser. Denne typen frynser er forholdsvis vanlig og sees blant annet i det lille alterskapet i Hamre kirke, i det høyre alterskapet i Trondenes kirke og i Andenesskapet i Tromsø museum.¹¹ Legg også merke til det rutemønsteret som gullfoliene på sideveggen lager.

Foto til venstre: Den gjennombrutte arkaden over Maria-skulpturen.

Foto til venstre: Mellom Maria-skulpturen og den midtre søylen finnes disse bokstavene på bakveggen. Vi brukte ikke tid på å vurdere disse, men Gotaas har gjort en tolkning i sin rapport. Han mener, noe sikkert at det står: PMHS.

Foto til venstre: Signatur malt i himling inne i skapet. Også denne er tolket og beskrevet av Gotaas.

¹¹ Olstad har tilstandsvurdert eller behandlet disse skapene.

Skriffeltet under korpus

Detaljer som viser tilstanden på skriffeltet under korpus i 2011

Gotaas beskriver skriffeltet slik:

«Likeledes var det i den blå hulkilen en sekundær blåfarge. Denne oppmalingen har sannsynligvis vært utført samtidig med oppmalingen av **fotstykkets inskripsjonsfelt**. Her var der på den blå overmalingen spredte rester etter en tekst som var såvidt dårlig bevart at jeg ikke fant sammenheng i de bevarte rester. Den begynner med en stor I 3k. noe midt i teksten står muligens --- eder fra mørke til sa---

Forutsetter en at skapet står med front mot vest, viste det seg at originallaget i det vesentlige var falt av i det nord-venstre — felt, altså under Anna selv tredje-skulpturen.

Fra midtsøylen og sydover — mot høyre - er originallaget forholdsvis bra bevart. Som nevnt ovenfor var det her en sekundær overmaling - blå bunn med tekst i gul farge. Ved å fjerne overmalingen med reprin fant en originaltekstens avslutning: ora pronobis. Den øvrige originaltekst i denne del av feltet er langt dårligere bevart, men av de rester som finnes, burde det være tilstrekkelige holdepunkter for å si at teksten er: Santa Maria - (ora pronobis). Av disse er det tydelig å lese S og sannsynligvis a, mens de øvrige bokstaver nærmest er borte. Det er derfor vanskelig å uttale seg om Santa er skrevet fullt ut eller det er benyttet forkortelse. Det siste synes mest sannsynlig i det avstanden mellom ordene er forholdsvis stor og viser spor etter dekorativ krusedull. Mellom siste a i Maria og ora er det 4,5 cm og noe mm kortere mellom ora og pronobis. Bokstavene i Maria skulle være greie å lese. Noe til venstre nord for midtsøylen finnes avslutningen i den nordlige halvdel. En har her 4-6 bokstaver som jeg personlig ikke finner ut av. Men restene beviser i alle fall at ordlyden i det nordlige felt har avviket noe fra det sørlige hva der enn står så kan de bevarte rester ikke være avslutning på ordet pronobis, mulig det kan være nobia, eller nobio. Forøvrig står overmalingen i det nordlige felt nærmest urørt,

bortsett fra små flekker hvor en kunne se at originallaget var bevart. Originalens bokstaver er utført i en noe lys gul farve, hvorimot overmalingens tekst er holdt i en mørkere gul nyanse. Blå bunnfarge er inntonet, mens bokstavene er uten retusj».

2.5.2 Tilstand middelalderkorpus

Beskrivelsen av tilstanden er også en vurdering av tilstanden som skyldes tidligere behandling.

Da skulpturene ble tatt ut av skapet viste det seg at det var flere områder med løs maling enn det Stein og Olstad hadde kunnet observere i mars 2011 uten å ta ut skulpturene og at skulpturene og skapet var mer behandlingstrengende enn det man kunne se uten å ta ut skulpturene.¹²

Alterskapet er tidligere behandlet med voks av Gotaas. Fjerningen av voksen ved behandlingen har etterlatt rester av bomullsfibre over hele skulpturen. Det var områder med maling uten feste til underlaget, både i områder som Gotaas har festet og i skadeområder som har oppstått etter 1973. Lukkede oppskallinger som var problematiske å legge ned fantes på grunn av krymping av treverket. I tillegg til definerte små områder med oppskallinger observerte vi en skadetype vi ikke tidligere har sett. På malingoverflaten ligger det små oljeaktige perler som er klebrige når man tar på dem. Dråpene ligger på gullet, men ser ut til å være kommet opp gjennom strukturen og er rødfargede. De er trolig farget av bolusen. Der de har ligget på gullet er gullet ødelagt under.

	<p>Varmeskader på Marias kinn som trolig skyldes konsolidering utført i 1967-73. Karnasjonen kan være overmalt.</p> <p>De hvite flekkene skyldes at oppboblet maling har falt av.</p> <p>Pilen peker på underliggende maling som kan være opprinnelig maling.</p>
	<p>Bobler på malingoverflaten som beskrevet i teksten over. Her på kronen til Anna selvtredje. Vi ser også at det er brukt en annen gull-legering der gullet ikke er så synlig. Dette er observert flere steder på skulpturen.</p>

¹² Se NIKU rapportene 76/2011 og 79/2011

Deler av bakveggen i korpus ser ut til å være konsolidert med lim direkte på overflaten uten at overskuddslimet er fjernet. Store områder i gullet bak og på venstre side av den venstre skulpturen har gull som er trukket opp fra underlaget i små sammenkrøllede oppskallinger. Denne malingen er det ikke mulig å legge tilbake på plass uten å ødelegge strukturen i malingen ytterligere. NIKU har foreløpig vurdert denne malingen som tapt både fra et estetisk synspunkt og som kildemateriale til kunnskap om materialer bruk i bakveggen. NIKU vurderer at det er bedre ikke å gjøre noe med dette området, selv om denne malingen etter hvert vil falle av. Området er ikke synlig når skulpturen står plass i skapet.

Området med behandlingsskader bak Anna selv tredje.

2.5.3 Tiltak

Behandlingen av middelalderkapet skulle være begrenset til det mest nødvendige. Målet for behandlingen var å fjerne støv og å feste løs maling.

Se vedlegg 1 Materialer

Arbeidet med korpus og skulpturer ble kun påbegynt innenfor oppdragets tidsramme.

Rens

I de områdene hvor det ble renset, ble støv på soklene fjernet tørt med pensel. Gullet ble renset med White spirit med rensespinne og karnasjonen ble renset med White spirit og saliva med rensespinne. Utsondringene på gullet ble ikke fjernet.

Konsolidering

Korpus innside, søyler og arkadedekor ble konsolidert med LMC og varmeskje. Stearinsøl på Anna selv tredje ble fjernet mekanisk med skalpell.

Det er gjort konsolideringstester og noe konsolidering på skulpturene er utført. Forskjellige metoder ble brukt:

- Anna selv tredje: På gullet, på siden: løs maling festet med gjenbruk av tidligere påført voks.
- Anna selv tredje: På gullet nede på kappen og i håret: konsolidert med 10 % Paraloid B72 i Shellsol A.
- Maria: Enkelte punkter både på gull og karnasjon festet med LMC

Dokumentasjon av hittil utført arbeid på korpus oppbevares hos NIKU.

Påliming av løs del

Ta skulpturene ble tatt ut av skapet, løsnet en av kronetaggene til Maria på Anna selv tredje-skulpturen. Denne var tidligere pålimt med voks, men ble nå limt med Paraloidbasert lim.

2.5.4 Videre tiltak

Ideelt sett burde skulpturene vært tatt inn til NIKUs konserveringsatelier for behandling. Bortsett fra pakking og transport som ville kunne være en merutgift, vil en behandling på atelier være mer rasjonell og bedre for skulpturene.¹³

Uansett hvor de behandles anbefaler NIKU at følgende gjøres.

- Finne rense- og konsolideringsmetoder for problemområder
- Finne ut hva utsondringene på gullet er
- Hvis tid innenfor prosjektet: Undersøke om karnasjonen er sekundær
- Hvis tid innenfor prosjektet: Undersøke om gullet er sekundært
- Lage oversikt over tapte elementer
- Avslutte rensing og konsolidering av skulpturene og selve skapet

¹³ Ettersom skulpturene er i en uoppvarmet kirke måtte spesielle klimatiske hensyn tas ved en eventuell innhenting.

3 Kongemonogram på korskillet. Beskrivelse og behandling

3. 1 Beskrivelse

Siden som vender mot skipet

Siden som vender mot koret

Monogrammet består av Kong Christian 6.s kronede initialer stående på et skriffelt, med ordene Deo et Populo (For Gud og Folket) påmalt, flankert av kronede løver med hellebarder. Monogrammet står på en list. Kong Christian 6. var konge over Danmark- Norge i perioden 1730-1746. Kongemonogrammet er høyst sannsynlig satt opp i kirken i forbindelse med kongeparets store norgesreise i 1733.

Korskillet er eldre enn kongemonogrammet. På øvre horisontale del av korskillet er årstallet 1690 malt. Årstallet skjules nå delvis av monogrammet. Både bjelken monogrammet står på og den overliggende bjelken har tapphull, noe som kan tyde på at det tidligere har vært en annen gjenstand montert der. Muligens et stående dekorelement likt dem som befinner seg på hver side av monogrammet.

Kongemonogrammet er festet i korskillet med spiker gjennom den nedre listen og kan sees fra både kor og skip. I overkant har monogrammet vært festet i den overliggende bjelken med en spiker gjennom kronens øvre del. Spikeren sitter fortsatt i kronen, men er ikke lenger festet til bjelken.

Gjenstanden er skåret i et lyst løvtre og er satt sammen av flere deler. Maksimum høyde er 92 cm, mens maksimum bredde er 160 cm. Det sentrale speilmonogrammet, kronen og skriffeltet er

sammenføyd med treplugger. Hver av de to løvene med hellebarder har fem skjøter: mellom kropp og hode, ved hale, i øvre del av hellebardskaft og ved hellebardblad. Løvene og speilmonogrammet er skåret i ett stykke, det henger sammen ved løvens nedre pote. Det er høy kvalitet på skjæringen og det er ikke gjort forskjell på den siden som vender mot skip og kor. Treskjærerer har vurdert begge sider til å være like viktige.

Monogrammets overflater har en tykk og vannløselig grundering, med unntak av den nedre listen. Grundering- og malingsøl på de omkringliggende overflatene tyder på at kongemonogrammet må ha blitt malt etter montering på korsillet. På siden som vender mot koret ligger grunderingen synlig på initialene, kronene, skriffelt, samt på løvenes man og haledusk. Grunderingen er dekket av et transparent lag, muligens en anleggingsolje/gullgrunn for forgylling. På siden som vender mot skipet er disse elementene belagt med slagmetall på et gulbrunt lag som er trolig er den oljebaserte gullgrunnen. De øvrige områdene på begge sider er malt.

Bindemiddelet i malingen kan være en blanding av lim og olje. Malingen ser ut som en mager oljemaling, men den reagerer ikke som en oljemaling. Den sveller ved påføring av fuktighet og ved oppvarming til 60 °C, noe som kan tyde på innhold av lim.¹⁴

Gjenstanden er vurdert til å stå med den opprinnelige malingen, bortsett fra på skriffeltet under speilmonogrammet.

3. 2 Tidligere behandling

Spør i profilene under og over skriffeltet kan tyde på at dette elementet er blitt endret og overmalt. Dette ble ikke nærmere undersøkt.

3. 3 Tilstand

Gjenstanden var dårlig festet til korsillet i øvre del. Festet nede var godt og monteringen var ikke ustabil. Skaffet på den sørlige hellebarden hadde en gjennomgående sprekke. Flere steder hadde grundering og malinglag sprekker der de forskjellige elementene i gjenstanden var montert sammen. Gjenstanden var meget støvete og hadde en del fugleskitt på overflaten. Cirka 90 % av malingoverflaten var uten feste til underlaget. Det var oppskallinger og avskallinger både i maling og grundering. Malingen har også opptørkings-krakeleringer. Dersom malingen er oljebasert er bindemiddelet svært nedbrutt.

3. 4 Tiltak

Gjenstanden ble rensset og malingen ble konsolidert og festet til underlaget. Fordi store deler av malingoverflaten var uten feste til underlaget måtte de fleste områdene konsolideres før de kunne renses. Løs maling ble delvis punktkonsolidert med spisspensel og delvis flatekonsolidert gjennom japanpapir. I begge tilfeller ble det benyttet en 2,5 % løsning med størlim. Etter konsolidering måtte overflaten tørke før den kunne renses. Noen områder måtte konsolideres to ganger for å få tilstrekkelig vedheft mellom lagene. I enkelte områder svellet malingen ved kontakt med fuktighet, men trakk seg sammen igjen og la seg ned til underlaget etter opptørking. Dette var særlig et problem i områder med slagmetall og der grunderingen ikke var overmalt. I noen tilfeller var det også nødvendig å bruke varmeskje for å legge ned oppskallet maling.

Overflaten ble rensset for støv og fugleskitt med saliva og lunkent vann på bomullspinne. Fordi mye støv var bundet til overflaten i forbindelse med konsolideringen i 2011¹⁵, var det ikke mulig å fjerne alt. Selve konsolidering av malinglaget anses som vellykket. Utfra de gitte forutsetningene er også rensingen vellykket.

Gjenstanden ble ikke retusjert.

3.4.1 Forslag til eventuelt videre tiltak

Gjenstanden bør retusjeres, spesielt i områder der kontrasten mellom de lyse skadeområdene og området rundt er stor.

¹⁴ Bindemiddelet blir analysert. Resultatet vil bli sendt Riksantikvaren, når dette foreligger.

¹⁵ Konsolidering måtte gjøres før rensing for ikke å miste malingen.

Oppskallet og avskallet maling.

Negativt fargespor viser at det har stått noe annet midt over korskilleåpningen før kongemonogrammet ble montert.

Detalj fra baksiden av monogrammet før konsolidering.

Samme område etter konsolidering.

4 Fire drueklaser i skipet. Behandlingstest

4.1 Beskrivelse

De utskårne ornamentene er beskrevet som drueklaser. De er montert som topp-pryd på de fremste benkeradene på hver side i skipet. Det er ikke undersøkt om dette er en opprinnelig montering, - om benkevengen, drueklasen og søylene som bærer dem opprinnelig har vært montert sammen. Ornamentene kan ha kommet inn i kirken da denne ble satt i stand i 1630-årene av Anders Eriksen.¹⁶ De ser ut til å være malt med en oljebasert maling på en mager krittgrundering. Nærmere undersøkelser tyder imidlertid på at de er malt med samme type maling som kongemonogrammet på korskillet.

4.2 Tidligere behandling

Det er ingen informasjon om tidligere behandling.

4.3 Tilstand

Tilstanden varierer mellom de fire gjenstandene. Særlig de to på sydsiden er lysskadet og har mistet store deler av malingen. Alle har mye løs maling. På en mangler noe av treet.

4.4 Tiltak. Utprøving av konsolideringsmetode og middel

Behandling av kongemonogrammet in situ ble prioritert foran behandlingen av drueklasene, men det ble gjort konsolideringstester på drueklasene. En 2,5 % - løsningsmiddel med størlim påført med spisspensel fungerte i noen områder, men ikke der malingen var tykk og manglet kontakt med underlaget. I et slikt område ble det også testet ut en 5 % -løsningsmiddel Paraloid B72 løst i Shellsol A. Også denne bløtgjorde og svullet malinglaget, men etter opptørking fikk malingen feste til underlaget. Malingen reagerte på lignende måte som malingen på kongemonogrammet og det er sannsynlig at det er samme maleteknikk som er benyttet på disse gjenstandene.

4.4.1 Videre tiltak

De testede konsolideringsmidlene og metodene kan benyttes, men andre typer konsolideringsmidler bør testes på drueklasene før arbeidet igangsettes.

¹⁶ Anders Eriksen Kvernes, født circa 1575 død 1662, ble prost for Nordmøre prosti i 1621, men ble avsatt fra prosteembetet i 1623. Han er mest kjent for at han reparerte Kvernes kirke i 1633. Han etterfulgte Hjort som prest i Kvernes kirke tidlig på 1700-tallet. (arkivalia i Riksantikvarens arkiv)

5 Limfargedekor i kor. Vegger. Undersøkelse

5.1 Beskrivelse

Koret sett mot sydøst.

Dekoren i koret er malt i 1630-årene. Veggdekoren viser bibelske scener innenfor sorte rammer. Scenene løper i to høyder. Nede på veggen er det malte draperier. Disse går ikke helt ned til gulvet, men til en ensfarget rød farge som ser ut til å være malt med oljebasert maling fra gulvet og cirka 70-80 cm opp på veggen. Dekoren er av meget høy kvalitet, men har vært overmalt og avdekket. Der den opprinnelige dekoren ikke er overmalt og bevart uten slitasje er det fortsatt mulig å se den eksepsjonelt høye kvaliteten på malerarbeidet. Undertegnede har ikke i Norge sett limfargedekor av en slik kvalitet. Det er av stor betydning å ta vare på denne dekoren og særlig de områdene som fortsatt kan beskrive kvaliteten.

5.2 Tidligere behandling

Koret sett mot nordøst. Udatert foto i Riksantikvarens arkiv viser koret med hvitmalt vegger. Epitafiet på nordveggen er fjernet etter at veggene er malt (og 1600-tallsdekoren er overmalt) og sannsynligvis hengt tilbake i koret.

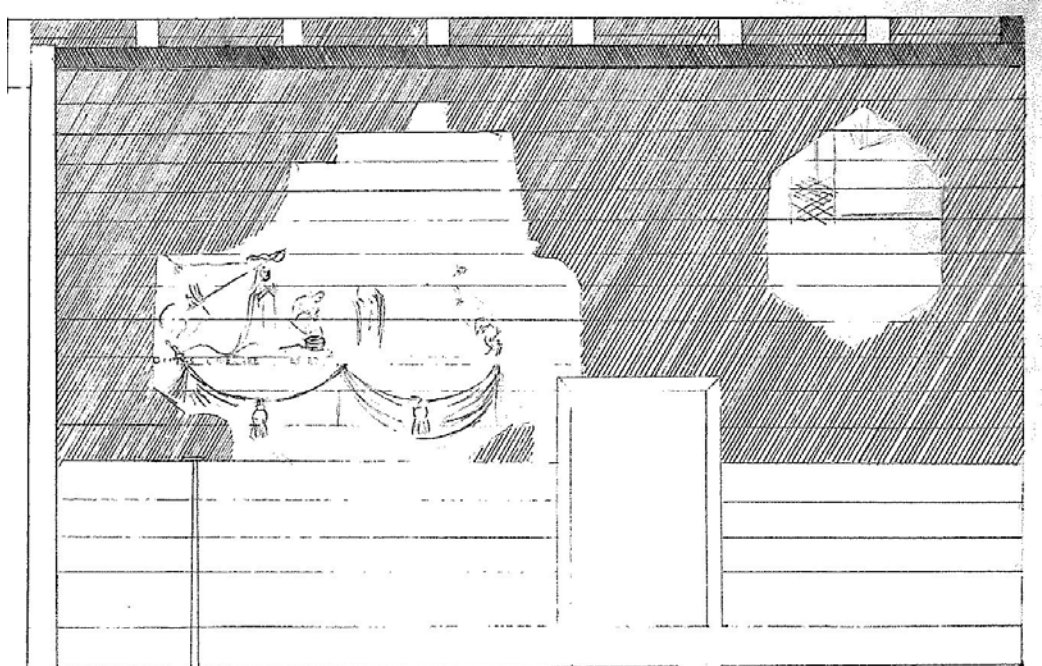
Dekoren har vært overmalt med limfarge og deretter ser den ut til å være hvittet med kalk. Det er usikkert når dekoren i koret ble overmalt, men det må ha skjedd mens det var galleri i skipet, ettersom minnetavlen som opprinnelig hang i skipet og som igjen henger på sin opprinnelige plass, hang i koret da veggene ble overmalt. Det er sannsynlig at himling og vegger ble overmalt samtidig; de resterende overmalinglagene på vegg og i himling samsvarer. I perioden 1967- 1977 ble dekoren konsolidert og kalk- og limfargelagene ble fjernet. Følgende metode ble da brukt for konsolidering og avdekking: Japanpapir ble limt på overflaten over store flater. Det ble brukt ca. 2 % gelatin til dette. Når limet hadde tørket ble det skåret ca. 10x10cm store luker i japanpapiret, dvs. det ble skåret på tre sider og den fjerde fungerte som hengsel da papiret ble løsnet fra veggen. Den delen av malingfilmen som ikke hadde feste til veggen, fulgte med japanpapiret. Det ble påført tynnet Polyvinylacetatlim på veggen og malingfilm og japanpapir ble lagt tilbake på plass. Etter at dette var tørt, ble japanpapir og overmaling fjernet mekanisk ned til opprinnelig dekor. Prosessen var meget møysommelig og tidkrevende. Når alle flater var avdekket ble Calaton¹⁷ sprayet på overflaten. Arbeidet er nøyaktig beskrevet i rapporter. Ansvarlig for arbeidet var Riksantikvarens restaureringskonsulent Odd Helland. Se arkivalia i Riksantikvarens arkiv.

Dokumentasjon av tidligere behandling

Opprissene av veggene nedenfor fra 1968 viser hvilke områder som ikke har vært malt over, hvilke som ikke har vært dekorert, samt status for avdekking i 1968. Avdekking av overmaling fortsatte etter 1968. Opprissene er oppmålinger utført av konservator Egil Dahlin og oppbevares i Riksantikvarens arkiv.

¹⁷ Calaton er løslig nylon(N-metoxymetyl nylon)

Nordvegg 1968

Skravert område betyr tidligere overmalt og ikke avdekket. Dobbeltskravert område er område uten dekor. Områder uten skravur som viser dekor, er enten ikke overmalt, eller de er avdekket. Her på denne veggen (som samsvarer med veggen på sort/hvitbildet på forrige side) har disse feltene aldri vært overmalt. Det «hvite» området til venstre (mot vest på veggen) er det området som er dekket av epitafiet og som trolig ikke har vært overmalt. Det «hvite» området til høyre viser hvor epitafiet, som nå henger i koret, hang da veggene i koret ble overkalket og kirkens galleri gjorde at det måtte fjernes fra sin opprinnelige plass på nordveggen i skipet.

Deler av dekoren på nordveggen som vanligvis er skjult av epitafiet. Se oppmåling over, til venstre for dør. Foto tatt i 2011, etter at epitafiet er tatt ned.

Nordvegg, bak epitafiet. Rytter til høyre og nedre del av korfestelsesscene til venstre.

Rester av øvre del av korfestelsesscenen hvor nedre del av scenen er vist på foto til venstre. (Kontrasten på bildet er justert(økt))

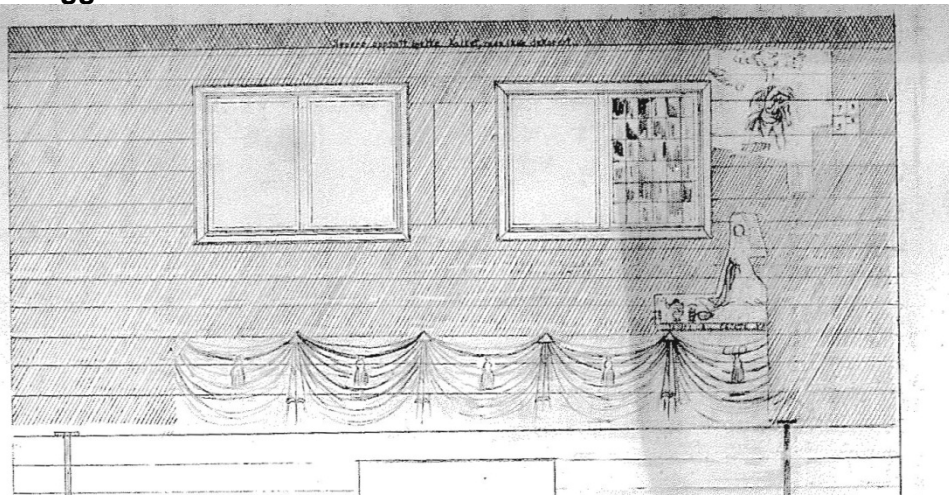

Detalj fra rytterscenen over som viser tilstanden på maleriet og behovet for behandling.

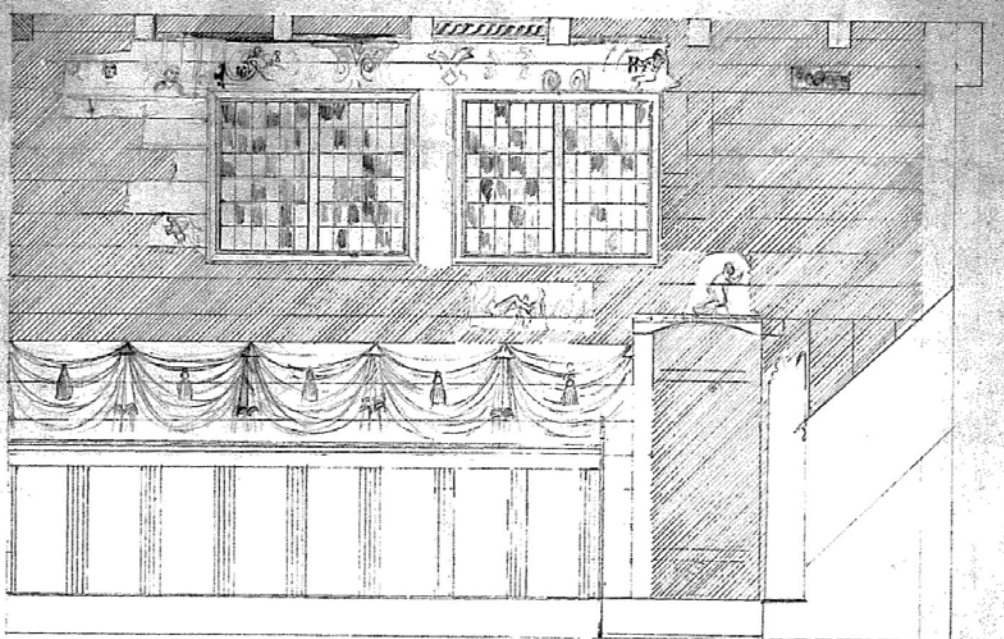
Detalj fra samme rytterscene som over til venstre, som viser tilstanden på maleriet og behovet for behandling.

Østvegg øvre del

Skravert område betyr tidligere overmalt og ikke avdekket. Dobbeltskravert område er område uten dekor. Områder uten skravur som viser dekor, er enten ikke overmalt, eller de er avdekket.

Sydvegg1968

Skravert område betyr tidligere overmalt og ikke avdekket. Dobbeltkravert område er område uten dekor. Områder uten skravur som viser dekor, er enten ikke overmalt, eller de er avdekket.

Avdekkede motiver fra vestre del av sydveggen. Til høyre en godt bevart detalj av scenen til venstre.

Felt over vestre vindu på sydveggen. Noen områder er meget godt bevart.

5.3 Tilstand

Veggdekoren er veldig ødelagt. Det har sannsynligvis vært store skader og utfall av dekor da dekoren ble overmalt /hvittet over. I store områder av veggene er det kun overmalinglag uten underliggende dekor. Disse områdene er ikke kartlagt av NIKU. Det er så store skader i den opprinnelige dekoren at det i store deler er vanskelig å skjønne hva dekorrestene forestiller. Veggdekoren krever behandling for å hindre tap av original dekor.. På nordveggen i koret, bak epitafiet har det vært en stor vannlekkasje som har ført til betydelige utvaskinger i dekoren. Det er store områder med løs dekor.

Det at dekoren er vanskelig å lese, skyldes skader som følge av slitasje og klima, men også behandlingen den tidligere har fått. I de områdene overmalingen er fjernet, er det betydelige rester av overmalingen som ikke er fjernet og som ligger som små, hvite flekker på overflaten. Det er dessuten skader i den originale dekoren som er forårsaket av avdekkingen. Disse skadene fremstår også som små lyse flekker i den dekorerte flaten.

Der konsolideringsmiddelet ikke har trukket inn og ligger som overskudd på overflaten er det blanke skjolder. Dette overskuddslimet bidrar i enkelte områder til at malingen trekkes av veggen.

Det er observert skadeinsekter på veggene i koret og boremel fra insektene på benkene i koret.

5.4 Tiltak

Dekoren bør renses og konsolideres. Støv må fjernes fra veggflatene i koret og løs maling punktfestes. Det så ikke ut til å være så mye løs maling at en generell konsolidering på alle dekorerte område er nødvendig, men hele veggflaten må vurderes for løs maling. Dette er ikke mulig før stillas er satt opp.

I de områdene hvor malingen er bevart uten overmaling og har konsolideringsbehov, vil konsolideringen være tidkrevende fordi malinglaget er tykkere og forskjellige metoder må benyttes på samme sted for å få feste.

5.4.1 Forslag til tilleggsbehandling:

- A. Rester av overmaling på dekoren bør fjernes¹⁸, slik at dekoren bli lettere å lese. Ideelt sett burde dette gjøres over hele dekoren. Dette er meget tidkrevende og det er tvilsomt om tidsforbruket vil rettferdiggjøre resultatet. Rester av overmaling som blir sittende kan føre til tap av originaldekor, ettersom dekorlaget i disse områdene blir tykke og stive.
- B. Dekoren bør fotodokumenteres. Digitale fotografier kan deretter brukes for å gjenskape scenene i dekoren slik at brukere med en veileder i hånden lettere kan forstå hva de ser på veggen.

¹⁸ Det er mulig å avdekke 10x12cm med skalpell på 30 minutter. Om en avdekking skal gjøres, er det trolig mest realistisk å gjøre dette i utvalgte, mindre områder.

Det er lett i ettertid å kritisere det avdekkingsarbeidet som er utført i kirken. De forsøk på avdekking vi har gjort der overmalingen ligger igjen i hele områder, gjør at vi lettere forstår resultatet av arbeidet. Også da det ble utført var det stor intern diskusjon om metoden og om resultatet.

6 Limfargedekor i kor. Dør i sydvegg og vegg bak trappeløp. Beskrivelse og behandling

6.1 Beskrivelse

Området under behandling

Detalj fra midtre del av dør, med papirrester fra tidligere konsolidering og avdekking på malingen.

Detalj over øvre labank, før behandling.

6.2 Tidligere behandling

Dekoren i dette området har vært overmalt og behandlet på samme måte som vegger for øvrig. Se: **5.2 Tidligere behandling** og **5.3 Tilstand**.

6.3 Tilstand

Limfargedekoren på vegg bak trappeløpet var svært slitt og mye har gått tapt.

På døren på sydveggen er dekoren tidligere delvis avdekket. Overmalingen som fortsatt ligger på har svært dårlig feste til underlaget og faller av i flak. Dette er spesielt ille over øvre labank. I flere områder ligger rester av papir etter tidligere behandling på overmaling og på originale overflater.

6.4 Tiltak

Limfargen på vegg og dør ble konsolidert med en 2,5 % størlimløsning gjennom japanpapir. Dette fungerte godt. Papirrestene på dørbildet ble fuktet og fjernet der det var mulig å gjøre dette uten å skade underliggende dekor. Over øvre labank var overmalingen/kalkingen svært løs også etter konsolidering med størlim. Det ble derfor gjort forsøk på punktkonsolidering med størlim og LMK, men dette ga heller ikke feste til underlaget.

En fjerning av rester av tidligere overmaling vil være tidkrevende og kan føre til at original dekor går tapt.

6.4.4 Forslag til videre tiltak

Områdene som fortsatt er overkalket var vanskelig å feste til underlaget. En mulighet kan være å demontere døren slik at den kan behandles flatt og de konsoliderte områdene kan ligge i press mens limet tørker. Det beste ville være å fjerne det overliggende kalklaget.

7 Limfargedekor i kor. Himling. Beskrivelse og forslag til behandling

7. 1 Beskrivelse

Himlingen sett mot nordøst

Himlingen er vurdert til å være malt samtidig som veggene og den har tidligere gjennomgått den samme behandlingen. Himlingen ble vurdert fra stillas. På grunn av stillasets beskaffenhet og inventaret i koret, kunne ikke hele takflaten besiktiges. NIKU har regnet med at de ikke vurderte områdene i himlingen er som de vurderte. En grundigere beskrivelse av dekoren vil være en del av rapporten etter behandling.

Dekoren i himlingen består av bånd og dekorative elementer malt på en hvit bunn. De dekorative elementene er en blanding av ranker og figurer. Samme type dekor finnes for eksempel i Hamre kirke på Osterøy. Malinglaget i himlingen ser ut til å være tynnere enn malinglaget på veggene.

7. 2 Tidligere behandling

Dekoren i himlingen har som dekoren på veggene vært overmalt med limfarge og deretter hvittet med kalk. Det er usikkert når dekoren i koret ble overmalt. Det er sannsynlig at himling og vegger ble overmalt samtidig; de resterende overmalinglagene på vegg og i himling samsvarer.

I perioden 1967-1977 ble også dekoren i himlingen konsolidert, og kalk- og limfargelagene ble fjernet på samme måte som på veggene. Prosessen var meget møysommelig og tidkrevende. Arbeidet er nøyaktig beskrevet i rapporter. Ansvarlig for arbeidet var Riksantikvarens restaureringskonsulent Odd Helland.¹⁹

7. 3 Tilstand

Skadebildet i himlingen ligner skadebildet på veggene.

Over hele takflaten er det løs maling i form av løse flak og rygger i malingen. Det er dessuten rester av forsidebeskyttelsespapiret fra forrige behandling over hele flaten, og det er risseskader i malingen etter oppdeling av papiret i avdekkingsprosessen. På østsiden av bjelkene, særlig på bjelke nummer to og tre regnet fra øst, er overmalingen ikke fjernet og/eller papiret ligger fortsatt på plass. Der overflødig konsolideringsmiddel ikke er fjernet, er det som på veggene, blanke skjolder.

¹⁹ Se arkivalia i Riksantikvarens arkiv

	
<p>Bildene viser typiske skader i himlingen: Brune flekker.</p>	<p>Avskallinger.</p>
	
<p>Oppskallinger i malinglaget.</p>	<p>Overmaling som ikke er fjernet</p>

7. 4 Forslag til tiltak

Dekoren bør støvrensnes og konsolideres. Det er så store områder med løs maling at en generell konsolidering på alle dekorerte flater i himlingen er nødvendig.

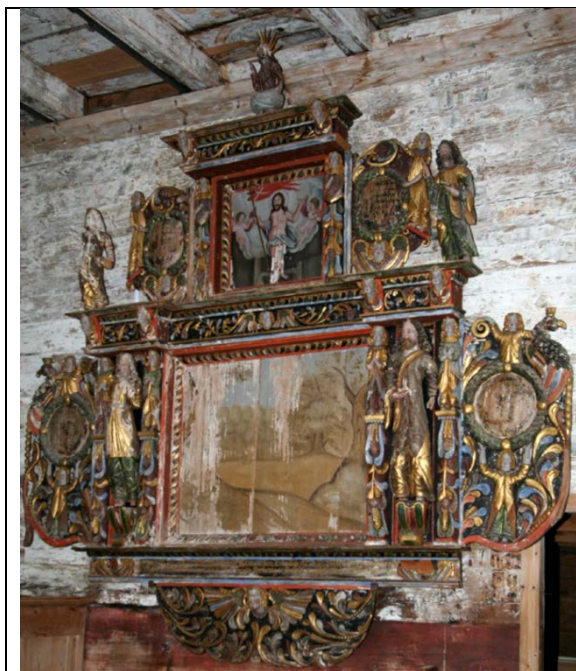
I de områdene på bjelkene hvor overmalingen ikke er fjernet, bør sannsynligvis overmalingen bli liggende. Konsolideringen i disse områdene vil være mer tidkrevende, ettersom flere metoder må brukes for å feste malingen.

8 Gjenstander som ble tatt ned og pakket for transport

Transporten gikk over en dag og ble utført av Exel Fine Art²⁰. Under transport og/eller håndtering under transporten til NIKUs lokaler i Oslo oppsto det en strukturell skade i epitafiet. Bordplaten bak Johannes Døperen løsnet slik at skulpturen løsnet fra trepluggen den var festet med.

Behandling av gjenstandene på NIKUs konserveringsatelier er en del av NIKU-prosjekt 15620392 og ligger utenfor dette prosjektet. Behandlingen vil bli dokumentert i en egen oppdragsrapport.

8.1 Epitafiet i koret

Epitafiet består av 12 sammensatte deler. Disse var sekundært festet til hverandre eller til veggen med spiker, treplugg eller skruer. Festepunktene er dokumentert med foto. Malingen ble generelt ikke forsidebeskyttet før transport. Kun deler av skriftfeltene ble forsidebeskyttet med tilpassede biter av japanpapir festet med 2 % gelatin. På grunn av malingens beskaffenhet, ble det generelt vurdert som en større risiko for tap av maling å skulle fjerne forsidebeskyttelse, enn å sende gjenstanden uten forsidebeskyttelse.

8.2 To våpenskjold på korskillen

Våpenskjold på nordsiden av korskillen.

Våpenskjold på sydsiden av korskillen.

Våpenskjoldene er festet med metallstift til en metallbøyle som står mellom øvre og nedre horisontale del av korskillen. Metallbøylen er spikret til korskillen. Metallbøylen er synlig fra koret. Skjoldene ble løsnet ved å trekke ut de tynne metallstiftene. Skjoldene ble forsidebeskyttet på de områdene hvor tilstanden på malingen gjorde det påkrevet. Kun strengt nødvendig forsidebeskyttelse ble lagt på med tilpassede biter av japanpapir festet med 2 % gelatin. Skjoldene ble pakket med silkepapir og bobleplast for transport til NIKUs konserveringsatelier i Oslo.

²⁰ DHL QUALITY CARGO AS, EXEL FINE ART

8.3 Våpenskjold ved prekestol

Skjoldet og treplaten det er montert på var festet til veggen med to lange metallstifter slått gjennom treplaten fra forsiden (se røde sirkler på foto). Skjoldet ble demontert ved å løsne stiftene fra veggen. Etter demontering ble det pakket i silkepapir for transport til Oslo.

Skjoldet er montert på en utsveifet treplate. Dette er trolig gjort på stedet og er ikke en opprinnelig del av skjoldet

8.4 Lysestake i tre

Lysestaken ble forsidebeskyttet på de områdene hvor tilstanden på malingen gjorde det påkrevet. Kun strengt nødvendig forsidebeskyttelse ble lagt på med tilpassede biter av japanpapir festet med 2 % gelatin. Lysestaken ble pakket med silkepapir og bobleplast for transport til NIKUs konserveringsatelier i Oslo.

9 Oversikt over utført arbeid i Kvernes stavkirke i 2011

Gjenstand/Dekor	Behandles på NIKUs konserverings-atelier 2011-2012	Behandlet i kirken i juni 2011	Påbegynt behandlet i kirken i juni 2011	Behandlings metode testet i kirken i juni 2011
Epitafium i kor fra 1671	x			
Himling i kor med limfargedekor fra 1630-årene				x
Altertavlen; omramming fra 1695		x		
Altertavlen; middelalder alterskapskorpus med omramming fra 1695			x	
2 Våpenskjold på korskillet	x			
Kongemonogram på korskillet		x		
Veggdekor i kor, 1630-årene				x
Drueklaser i koret 4 stk.				x
Prekestol				
Våpenskjold ved prekestol	x			
Limfargedekor i skip				
Lysetake i tre	x			

Det er lagt ut klimaloggere i kirken. **Se vedlegg 4. Kvernes klima 2011**

10 Oppgaver som bør utføres i kommende prosjekter knyttet til Kvernes stavkirke

Følgende gjenstander og dekorområder bør undersøkes, renses og/eller konsolideres

Gjenstand/Dekor	Tiltak	Kommentar
Veggdekor i kor, 1630-årene	Konsolideres og renses.	Rensenivå må besluttes i samarbeid med eier og forvalter.
Limfargedekor i skip	Undersøkes. Konsolideres og renses.	Behandlingsnivå må besluttes i samarbeid med eier og forvalter.
Prekestol	Konsolideres og renses. Eventuelt retusjeres.	
Altertavlen; middelalder alterskapskorpus	Arbeidet som ble påbegynt bør fortsettes.	Om skulpturene skal behandles i kirken eller på atelier må besluttes.
Drueklaser i koret 4 stk.	Konsolideres og om mulig renses.	

Forslag til videre behandling av enkelte gjenstander eller dekorområder

Gjenstand/Dekor	Tiltak	Kommentar
Kongemonogram	Retusjering	Våpenskjoldene som er behandlet ved konserveringsatelieret er retusjert. Monogrammet bør retusjeres til samme nivå. Kun det mest nødvendige retusjeres
Limfargedekorert dør koret	Avdekke overmaling, eller finne metode for å konsolidere områder med løs maling og overmaling	

Informasjon fra klimaloggerne bør samles inn og bearbeides slik at forvalterne kan få klimainformasjonen og eventuelle råd om tiltak.

Vedlegg 1 Materialer

Liste over anvendte materialer

Tiltak	Metode	Materialer (Handelsnavn/løsning)	Materialer (kjemisk sammensetning)	Område
Forsidebeskyttelse	Påført med pensel på japanpapir	Gelatin. 2 % i vann	Naturlig kollagenprodukt	Epitafium. Våpenskjold på korskillet. Lysestake.
Konsolidering	Konsolideringsmiddel påført punktvis med pensel	Paraloid B72. 5 % i Shellsol A	Syntetharts, copolymer av etylmetakrylat og metylakrylat. Petroleumsdestillat, blanding av alifatiske og aromatiske hydrokarboner	Altertavle. Dru eklaser.
Konsolidering	Konsolideringsmiddel påført punktvis med pensel	Paraloid B72. 10 % i Shellsol A	Syntetharts, copolymer av etylmetakrylat og metylakrylat. Petroleumsdestillat, blanding av alifatiske og aromatiske hydrokarboner	Altertavle, middelalderkorpus
Konsolidering	Påført med pensel gjennom japanpapir	Størlim. 2,5 % løsning i vann	Kollagenprodukt produsert fra størens svømmeblære	Altertavle, omramming. Kongemonogram. Limfargedekor i kor. Dør på sydvegg og vegg bak trappeløp i kor.
Konsolidering	Påført punktvis med spisspensel, varmeskje ca. 60 °C (dersom nødvendig)	LMC Lascaux Medium for Konsolidering	En vannbasert dispersjon av en akrylcopolymer	Altertavle, omramming og middelalderkorpus. Limfargedekor i kor. Dør på sydvegg og vegg bak trappeløp.
Konsolidering	Påført punktvis med spisspensel	Størlim, 2,5 % løsning i vann	Kollagenprodukt produsert fra størens svømmeblære	Kongemonogram. Dru eklaser. Limfargedekor i kor. Dør på sydvegg og vegg bak trappeløp.
Overflaterensing	Benyttet tørr	Kosmetikk-svamp	Syntetisk tørrsvamp av polyuretan	Altertavle, omramming.

Overflaterensning	Med bomull på viklepinne	TAC Triammonium –citrat, 1 % løsning i vann	Triammonium salt av 2- hydroxypropan- 1,2,3- tricarboxylicacid	Altertavle, omramming.
Rensing/Etter- rensing ved bruk av TAC	Med bomull på viklepinne	Vann	H ₂ O	Altertavle, omramming. Kongemonogram.
Overflaterensning	Spytt, påført med bomull på viklepinne	Saliva		Altertavle, omramming og middelalderkorpus. Kongemonogram.
Rensing	Tørrensing. Pensel og støvsuger			Altertavle, middelalderkorpus
Rensing	Påført med bomull på viklepinne	White spirit	ca. C ₉ -H ₂₀ , petroleumsdestillat 16-12 % aromater	Altertavle, middelalderkorpus
Festing av løs del	Påført på begge flater som skulle limes	Paraloid B72 på tube	Syntetharts, copolymer av etylmetakrylat og metylakrylat oppløst i etylacetat	Altertavle, middelalderkorpus

Vedlegg 2 Per Gotaas: Restaureringsrapport

A335

Restaureringsrapport ved Per Gotaas, DKNVS, Museet.

ALCERTAVLE TILHØRENDE KVERNES STAVKIRKE, MØRE.

Alcertavlen består av to deler. Et middelaldersk alterskap ifølge E.S.Engelstad datert til ca. 1510; Dette danner midt feltet i en barokk alcertavle datert 1695.

Materialet i 1695-tavlen er sannsynligvis furu, mens alle i middelalderskapet er laget av eiketre.

Meg bekjent vites intet om utførende kunstnere.

Alcertavlen ble sendt til Museet i 1967 og arbeidet avsluttet 1973. Tavlen returnert i 1974.

Det er alterskapets korpuserparti som er i behold, dørene mar
Skapet er inndelt i to felter ved en snodd søyle. Forutsett at skapet står med front mot vest, er i nordre felt fremme Anna selv tredje, i søndre Maria med barnet. Over skulpture baldakiner i form av gjennombrutt bladverk. I bakgrunnens kridering er utformet bladmønstre og bak hver hovedfigurs hode en stor nimbus med innskrift i sengotiske majuskler. Tekstene er: Heilighe moder santa Anna og gegrotet seistu Maria fulgena. Figurene er uthulet bak.

1695tavlen er bygget i to høyder adskilt ved gesimser. På nederste gesims som også tjener som fotstykke er et innskripsjonsfelt: Til at pryde Herrens Huus er denne Tafles t værk og Staffering bekostet af Hr.Hans/Hagerup og hans Kier hustrue Boel Nils Datter/ Icke os Herre, icke os, Men gif d Nafn ære for din Mikunhed og Sandhed. Ps.114,v.1.

Ovenpå denne gesims står middelalderskapet som midtparti. P hver side av et søylepar hvor i mellom står Moses og Aron utskåret i helfigurer, ytterst avsluttet med vinger.

I øverste felt er fremstilt Kristus i vinpressen. Billedfeltet med søyler er flankert av vinger med innskrift: Anno/1695. Ytterst på gesimsen to helfigurer, en med kors den andre anker.

I gesimsen over dette felt en innskrift: Jeg traade pærsen alene. Toppfiguren forestiller gudfader med stråleglorie.

Ark 2. Restaureringsrapport ved Per Gøtaas.Tilstand før restaurering.

Alt treverk var i god stand, ingen aktive markangrep eller synlige tegn på nedbrytning eller råtedannelse. Men materialet har krympet en del og på de utskårne figurer er det oppstått adskillige sprekkdannelser.

På 1695 tavlen opptrådte skadene i form av en mengde små oppskallinger i fargelaget som var fordelt over de fleste partier. Der var en del steder hvor malingslaget var skallet opp og falt av. Dette var særlig uttalt på gesimsenes ensfarvete blå flater.

Toppfigurens glorie hadde bare de to nederste stråler i behold. På Arons høyre ben, et stort brunsvidd og forkullet parti, med utstrekning så godt som fra ankelen opp til noe over kneet. I øverste billedfelt hadde trematerialet krympet så vidt meget at det var oppstått en stående sprekke som gikk gjennom Kristus-figures hode ned til lendekledet.

På middelalderskapet består fargelaget av kridering med på ende farge eller gull. Her hadde krideringslaget over meget store partier løsnet fra treverket. Dette på såvel korpuspartiet som skulpturene, men heldigvis var det meget små og få steder hvor fargelaget hadde falt av. Dette bortsett fra skulpturenes sokkel hvor der i fronten er et felt med innskripsjon. Her var malingslaget svært løst og innskripsjonen såvidt mangelfull at den må sies å være uleselig.

I korpuspartiets bakgrunn er det to hvite partier hvor gullet er vasket bort antageligvis ved forsøk på rengjøring med våt klut. Dette har delvis beskadiget hovedfigurenes nimbuser i partier inn mot midtsøylen.

Restaurering.

1695 tavlens dekor er oljemaling som i det vesentlige er lagt direkte på treverket. Bare i toppfeltets midtbilde - Kristus i vinpressen - er det spor etter hvit utsparkling, forøvrig bare en tynn gul undermaling. Farvelagets oppskallinger ble lagt ned med limvann (harelim) og deretter på endel steder ytterligere festet med mikrokrystalinsk voks. Malingslaget renses med terpentiner og i hårdnakkete tilfeller amon-vann.

Ark 3. Restaureringsrapport ved Per Gotaas.

Inntonet med retusj i oljemaling.

Brannskadene på Arons legg ble overstrøket med retusjerferni og inntonet. På toppfigurens hode vistest hull for feste av de 3 strålegloriene som manglet. Disse ble komplettert og inntonet.

I det øverste billedfelts bakgrunn ble de stående bord løsnet limt og holdes nu på plass ved skruer i ekspansjonshull. Krympingen i materialet var ca. 9 mm i total bredde, ubetyde i bordenes lengderetning - altså høyden. Bildet ble plassert midt i åpningen og umalte striper på begge sider inntonet.

Middelalderskapet.

Før transporten til Trondheim ble alle partier hvor malingslaget var løsnet ~~xxxxx~~ sikret med japanpapir festet med sti. Det viste seg ved nærmere undersøkelse at farvelaget var sterkt påvirket av bevegelser i trematerialet og satt såvidt løst at det ble påkrevet med full konservering. Sprekkdannelser var sterkt utviklet på skulpturenes baksider, mens skapet forøvrig stort sett var forskånet for disse.

Alle løst sittende partier ble festet med harelim før konservering med krystalinsk voks nedsmeltet med infrarød armatur. Denne ble utført på alle tilgjengelige flater - for og baksider.

Overflødig voks og rensing ble utført med petroleum eter. De smidde spikrene som skulpturene var festet til korpuspartiet med er fjernet og erstattet med messingskruer.

OVERMALING. (Middelalderskapet).

På baldakinens bladverk og korpuspartiets ytterste profilerte list var der en mørk brunfarge. Hensikten med denne overmaling har muligens vært å utbedre oppståtte skader i partiet med gull. Det viste seg nemlig at brunfargen lå i partier hvor originallaget og tildels krideringen må ha falt av innen overmalingen ble utført. Likeledes var det i den blå hulkiler en sekundær blåfarge. Denne oppmalingen har sannsynligvis vært utført samtidig med oppmalingen av fotstykkets inskripsjonsfelt. Her var der på den blå overmalingen spredte rester etter en tekst som var så vidt dårlig bevart at jeg ikke fikk

Ark 4. Restaureringsrapport ved Per Gøtaas.-----

sammenheng i de bevarte rester. Den begynner med en stor I Sk. noe midt i teksten står muligens ---eder fra mørcke til sa---.

Forutsetter en at skapet står med front mot vest, viste det seg at originallaget i det vesentlige var falt av i det nordl venstre - felt, altså under Anna selv tredje-skulpturen. Fra midtsøylen og sydover - mot høyre - er originallaget forholdsvis bra bevart. Som nevnt ovenfor var det her en sekundær overmaling - blå bunn med tekst i gul farve. Ved å fjerne overmalingen med reprin fant en originaltekstens avslutning: ora pronobis. Den øvrige originaltekst i denne del av feltet er langt dårligere bevart, men av de rester som finnes, burde det være tilstrekkelige holdepunkter for å si at teksten er: Santa Maria - (ora pronobis). Av disse er det tydelig å lese S og sannsynligvis a, mens de øvrige bokstaver nærmest er borte. Det er derfor vanskelig å uttale seg om Santa er skrevet fullt ut eller det er benyttet forkortelse. Det siste synes mest sannsynlig i det avstanden mellom ordene er forholdsvis stor og viser spor etter dekorat krusedull. Mellom siste a i Maria og ora er det 4,5 cm og noe mm kortere mellom ora og pronobis. Bokstavene i Maria skulle være greie å lese.

Noe til venstre - nord - for midtsøylen finnes avslutningen i den nordlige halvdel. En har her 4-6 bokstaver som jeg personlig ikke finner ut av; Men restene beviser i alle fall at ordlyden i det nordlige felt har avviket noe fra det sørlige - hva der enn står så kan de bevarte rester ikke være avslutning på ordet pronobis, mulig det kan være nobia, eller nobio. Forøvrig står overmalingen i det nordlige felt nærmest urørt, bortsett fra små flekker hvor en kunne se at originallaget var bevart. Originalens bokstaver er utført i en noe lys gul farve, hvorimot overmalingens tekst er holdt i en mørkere gul nyanse. Blå bunnfarve er inntonet, mens bokstavene er uten retusj.

Vedlegger to kalkeringer hvor overmalingens innskrift er tegnet opp med sorte bokstaver, original tekst i rødt. Skraverte områder er partier hvor krideringslaget mangler. Det må vel kunne sies å være meget sannsynlig at denne oppmaling har funnet sted samtidig med alterskapets innarbeidelse.

Ark 5. Restaureringsrapport ved Per Gotaas.

i barokktavlen. Blåfargen på gesimsene og de overmalte blå partier på alterskapet har samme karakter i såvel struktur og valør, samt tilbøyelighet til avskalling. En vil i forbindelse med bestemmelse av skapets opprinnelse opplyse at original blåfarge ligger utenpå en sort undermaling, noe som da indikerer Lübecker arbeide.

Retusjering.

På steder hvor gullet var falt av krideringen er de hvite partier dempet med kaffe. På tilsvarende steder hvor der hadde vært farge er til inntoning benyttet akvarell-farger. På de to feltene i korpuspartiet hvor gullet sannsynligvis er vasket bort, er der i syd - til høyre-for midtsøylen lagt på nytt gull. Dette er tonet ned med kaffe og bivoks oppløst i white spirit; når dette tørket, er det gnidd for å motvirke ~~alt for å motvirke~~ alt for ny og enstonig flate. Feltet nord til venstre - for midtsøylen er hvit kridering tonet med kaffe.

Det er ikke lagt inn ny kridering eller foretatt noen form for reparasjon av treverket i middelalderskapet.

Signaturer.

Det er funnet to signaturer på middelalderskapet. Den første er på den jevne flaten noe til venstre for Marias nimbus - altså på hennes høyre side inn mot midtsøylen. Bokstavene er tydelig risset inn i forholdsvis fersk og våt kridering og har derfor rene linjer uten brudd i kantene - noe som lett vil ha oppstått ved senere tilføyelser i tørr kridering. I risse linjene er en rødbrun farge. Så vidt jeg kan se består signaturen av 4 bokstaver: PMHS. Når jeg benytter uttrykket-forsåvidt - ligger årsaken i utformingen av P. Her er på sett og vis overfløydige linjer for å fremstille en P, det er faktisk linjer nok til 2 P'er. Det er derfor mulig at den første bokstav er feilaktig lest fra min side. Likeledes finnes en signatur på det i 45 graders vinkel skrå

Ark 6. Restaureringsrapport ved Per Gotaas.

stilte bord, fra korpuspartiets bakgrunn og fremover mot baldakinens bladverk. En finner signaturen noe til venstre eller nord - for midtsøylen. Her står bokstavene i to linjer, hvorav det på den nederste helt tydelig står: P.G.M. I linjen over er tolkningen mindre entydig. Hvorvidt det er 2 eller 3 bokstaver tør ikke jeg si bestemt, men siste bokstav kan vanskelig være noe annet enn S. Bokstavene her oppe er i motsetning til de på korpusbakgrunnen ikke risset inn, men e lagt opp i tykk, svartgrå maling, slik at en med fingrene tydelig kjenner at de danner forhøyninger på malingsflaten. Dekoren på dette bord skiller seg ut fra alterskapets øvrige flater hvor der er lagt på ekte gull; Her er benyttet en sølv- eller tinnfolie med pålagt glasur.

Trondheim september 1974

Per Gotaas

Vedlegg 3 Mål på gjenstander omtalt i rapporten

Gjenstand	Mål (h x b x d) cm
Kor	
Limfargedekor, dør i kor, sydvegg.	Lysmål dørblad. 205x80. Felt over labank, 30x80cm
Limfargedekor, nordvegg.	330x480 (dekorert område)
Limfargedekor, østvegg.	330 x700 (dekorert område)
Limfargedekor, sydvegg. Som nordvegg	330x480 (dekorert område)
Limfargedekor på himling i koret. inkl. gesims mot vest, unntatt bjelker	700x480=33,6kvm
Bjelker i himling: (19+19+12)x700 x 7 bjelker	3,5 kvmx7=24,5kvm
Gjenstander, kor	
Altertavle. MA midtfelt ca. 1500.Omramming 1695	320x280x50 (MA midtfelt 147x120x21)
Epitafium, 1600-tallet.	365x340 x35
Lysetake. På gulvet innenfor alterringen. Oljemaling på tre	45x30(d)
Gjenstander, korskille	
Prekestol	125x137
Våpenskjold ved prekestol.	175x88x9
Kongemonogram. 1730-46.	90x155x13
Våpenskjold på korskillet, syd.	60x85x5
Våpenskjold på korskillet, nord.	60x82x5
Skip	
Limfargedekor på vegger og himling i skipet	1545x720 (eks. påbygg mot vest)
Limfargedekor i "Dåpshuset" vest i skipet. Samme dekor som i skip.	355x360
Limfargedekor i Prestestol i skipet: Ikatvev- imitasjon	Vestvegg:130 x264 Sydvegg: 130x110
Gjenstander, skip	
Drueklaser i skipet 4 stk.	22x18

Vedlegg 4 Kvernes klima 2011

Fire klimaloggere, merket 1,2 – 4 og 5, ble utplassert i kirkerommet i juni 2011. Resultatet av klimaregistreringene vil bli beskrevet i neste rapport.

	
<p>Logger 1</p>	<p>Plassert på korskillet mot sør.</p>
	
<p>Logger 2</p>	<p>Plassert på korskillet mot nord.</p>
	
<p>Logger 4</p>	<p>Plassert på altertavle</p>
	
<p>Logger 5</p>	<p>Plassert på altertavle</p>